

Випадки нестандартного покладення ліпленого посуду в поховальний простір (пам'ятки скіфського часу лісостепової частини Північного Причорномор'я)

Наведено факти фіксації нетрадиційного використання ліпленого посуду в поховальній обрядовості населення скіфського часу Дніпровського Лісостепу. Розглянуто різновиди нестандартного покладення посуду в поховання: перевернутого догори дном, навмисно розбитого, покладеного один в один, залишеного зверху або поза межами поховальної камери. Ці випадки не відповідають поширеній концептуальній думці про використання посуду як ємностей для залишення напутньої їжі або рідини. На підставі етнографічних даних зроблено спробу визначити семіотичне значення подібних ритуальних дій.

Ключові слова: археологічна керамологія, ліплений посуд, поховальний обряд, скіфський час, лісостепова частина Північного Причорномор'я.

У поховально-поминальній практиці кераміка, як і інші категорії інвентарю, виконувала певні символічні функції, пов'язані з міфологічним мисленням та вірою в потойбічне життя. За численними етнографічними даними, посуд, окрім господарської й естетичної, завжди виконував ритуальну функцію й наділявся значною кількістю семіотичних значень, залежно від характеру обрядово-культових дій (Пошивайло, 2000, с. 208-285; Свешникова, Цивьян, 1979, с. 147-148).

Однією з актуальних проблем у археологічній науці є питання, який саме «текст» несуть у собі предмети в контексті поховальної обрядовості. Тому під час сучасних досліджень особливо важливим моментом є точна фіксація поховального інвентарю й відображення цієї інформації в науково-звітній документації. Дослідження, спрямовані на вивчення ритуальних функцій предметів

матеріальної культури, були розпочаті ще в 1920-х – 1930-х роках (Топорков, 1989, с. 90-91). Поступово укорінилася теза, що в давньому суспільстві речі використовували з більшим смисловим навантаженням, аніж у сучасному. Предмети, зроблені людиною, виступають також як семіотичні засоби – «знаки», і поєднують у собі символічні й утилітарні функції (Байбурин, 1989, с. 70-71). Включення речей у ритуальний контекст змінює їх семіотичний статус, унаслідок чого вони відіграють роль передачі певної ритуальної інформації (Байбурин, 1981, с. 224). Отже, окрім утилітарної функції, серед додаткових смислових навантажень предметів можна назвати: естетичні, престижні, соціальні, магичні, етнічної й територіальної належності.

Традиційною є думка, що в поховальній обрядовості речі, що залишалися в могилі, мали забезпечити потреби небіжчика

в «*потойбічному*» світі й подорожі до нього. Виявлені в похованні предмети у цьому контексті трактуються як особисті, що відображають майновий, соціальний, статевий статус та певні професійні якості похованого. Однак існує альтернативний погляд, згідно з яким померлі виступають у ролі посланців у «*інший світ*» і виконують функції посередників між людьми й надприродними силами. Інвентар у цьому випадку не призначався покійнику і не відображав його прижиттєвий статус, а виступав у ролі «*дарів*» або жертви, як запорука заступництва з боку потойбічних сил. У функції ж людини-жертви входило його транспортування (Берестнев, Берестнева, 2011, с. 75-78).

У поховальній обрядовості населення скіфського часу ліспенової частини Північного Причорномор'я ліплений посуд використовувався досить широко, особливо в архаїчний період. Водночас, у кількості й способах покладення кераміки до поховального простору помітні певні регіональні, хронологічні й соціальні відмінності. Найбільш розповсюдженою є думка, що речі під час ритуалів наділялися символічним значенням, обумовленим їх практичним призначенням. Згідно з цим, ліплений посуд, знайдений у похованнях, мав містити в собі заупокійну їжу або рідину відповідно до утилітарної функції кожної конкретної категорії. У деяких особливостях розташування кераміки в поховальному просторі виразно простежується роль посуду для зберігання напущеної їжі й пиття рідини. Більшість кубків та кувалів виявлено біля голови похованих, корчаги й глеки зафіксовано здебільшого в ділянці ніг, хоча чіткого канону в розміщенні певних категорій посуду в могилі немає. Іншим варіантом пояснення факту розміщення кераміки в поховальному просторі може бути інтерпретація поховальної споруди як моделі житла. У цьому контексті посуд є одним з обов'язкових елементів структури будинку.

Проте в процесі дослідження виділено цілу низку випадків нестандартного покладення ліпленої кераміки в поховання, які дозволяють пов'язувати їх з іншими обрядами, аніж залишення напущеної їжі й рідини або імітації розміщення її в житловій споруді. Можна

виділити кілька варіантів нестандартного покладення посуду до поховального простору.

1. Розміщення посудин догори дном. У межах ліспенової частини Північного Причорномор'я відома низка поховальних комплексів, у яких зафіксовано обряд перевертання. У Дніпровському Ліспеновому Лівобережжі: 1. Марченки (Восьме поле), курган 2 – черпак та одну з мисок зафіксовано в перевернутому стані біля східної стінки камери (Махортых и др., 2006, с. 6-7); 2. Лубни (ур. Замок), курган 1, поховання 2 – два невеликі горщики знайдено в перевернутому стані (Супруненко, 2000, с. 217); 3. Баранівка, курган 1 – перевернутий горщик біля західної стінки (Кулатова, Луговая, Супруненко, 2000, с. 84); 4. Мачухи, курган 20 – миска, покладена догори дном (Ковпаненко, 1970, с. 162). У комплексах передскіфського й скіфського часу правого берега Дніпра також відомий обряд перевертання: 1. Кагарлик, курган 238 – перевернутий догори дном черпак з відбитою ручкою (Ковпаненко, 1981, с. 25); 2. Під насипом кургану 10 могильника Оситняжка зафіксовано пропечений майданчик з кальцінованими кістками, навколо яких було розміщено три миски догори дном та дві посудини у вигляді глечиків (Ильинская, 1975, с. 36); 3. У похованні в насипі кургану 163 могильника Тенетинка знайдено перевернуту миску (Ильинская, 1975, с. 47); 4. Цікавим є комплекс гробниці 2 Реп'яховатої могили, в якому було виявлено дві миски й два горщики, поставлені догори дном (Ильинская, Мозолевский и Тереножник, 1980, с. 40); 5-8. Низку поховань з перевернутим посудом відомо в могильнику Медвин: група 1, курган 4 (миска); група 2, курган 2 (миска); група 3, кургани 1 та 2 (відповідно кубок та миска) (Ковпаненко, 1977, с. 49, 60, 63).

Майже в усіх випадках, окрім перевернутих, у могилі було знайдено посудини, що знаходилися біля небіжчика у звичайному положенні. Згідно з етнографічними даними, перевернутий посуд набуває магичних властивостей, пов'язаних з перетворенням, і використовується під час різних обрядових дій. Ритуал перевертання речей відомий у багатьох слов'янських традиціях і пов'язаний

з дією, направленою на метаморфозу, перехід від одного стану в інший, у сферу діалогу «цього світу» з «іншим світом» (Толстой, 1990, с. 126). У поховальній обрядовості слов'ян посудини догори дном залишали зверху на могили з метою запобігти «поверненню» покійника (Толстой, 1990, с. 122-123). Перевертання може бути як вертикальне (зверху вниз), так і горизонтальне (зліва направо). Отже, цілком можливо, що фактів такої дії було набагато більше, однак через невідомі нам канони в розміщенні предметів (наприклад, традиційне розміщення предметів у межах житлового простору), з'ясувати це важко.

2. Розміщення розбитого посуду або уламків. Можна лише здогадуватися, що частину посуду навмисно розбивали або клали лише фрагменти розбитих форм кераміки. Зазвичай, дослідники пов'язують фрагментарність з пограбуванням або обвалом перекриття камери. Однак існує ймовірність цілеспрямованої дії, направленої на захист від покійника або на переведення в «потойбічний» стан, шляхом приведення в непридатність (Берестнев, Берестнева, 2011, с. 83). У поховальних ритуалах низки світових культур відбувалось узливання рідини з посуду покійного з подальшим його розбиванням наприкінці церемонії (Пошивайло, 2000, с. 230). Біті посудини також знаходять на могилах біснуватих людей (Пошивайло, 2000, с. 231). Ритуальне розбивання посуду в східних романців широко практикувалося під час переходу від одного до іншого етапу буття людини: при народженні, шлюбі та похоронах. У поховальному обряді ця магічна дія символізує повернення землі того, що колись було взято в неї, тобто кінець життя людини (Свешникова, Цивьян, 1979, с. 183).

Для визначення ролі посуду в поховальній обрядовості важливо також звертати увагу на вік самих речей. Як зазначав Анатолій Гейко, частина кераміки в комплексі Малий Тростянець (курган 2, поховання 1) слабко випалена, тому, мабуть, виготовлена спеціально для поховання (Гейко, 2001, с. 93). Водночас, ціла низка знахідок свідчить, що в багатьох випадках у могилу клали старий інвентар, часто – уживаний (черпаки й кухлі з відбитими ручками, посудини

зі сколами). Старі речі, знаходячись на шляху між життям і смертю, подібні вмираючому, що вже бачить світ мертвих, і це положення робить їх особливо придатними для обрядів, пов'язаних з шануванням померлих (Топорков, 1989, с. 97).

3. Розміщення посуду один в одному. Не можуть бути пов'язані з обрядом залишення напутньої їжі та рідини й випадки покладення однієї посудини в іншу або кількох малих посудин у велику. Значну кількість комплексів, у яких виявлено набори посуду, покладені один в один, відомо в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі: 1. Бобрися, курган 90 – у велику корчагу покладено два черпаки (Ковпаненко, 1970, с. 17-18); 2. Медвин, «Середній курган» – поряд з великою посудиною було знайдено миску, в якій розміщено черпак, три кубки й «вазу» (Ковпаненко, 1970, с. 37-38); 3. Медвин, група 1, курган 3 – під стінкою знайдено миску, усередині якої був черпак і невеликий горщик (Ковпаненко, 1977, с. 48); 4. У похованні могильника Пешки, курган 363, знайдено нижню частину горщика, на якій було розміщено миску й черпак (Ковпаненко, 1970, с. 48); 5. У комплексі кургану 113 могильника Тенетинка виявлено покладені одна в одну миски; в останній був черпак (Ильинская, 1975, с. 44); 6. У кургані 211 того ж могильника в місці знайдено кубок і ще дві посудини (Ильинская, 1975, с. 49). Кілька випадків відомо в поховальних комплексах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя: 1. Пожарна Балка, курган 6, на Ворсклі – у миску поставлено горщик, а в нього – невеликий горщик (Андриенко, 1984, с. 14); 2-3. Сеньківка, кургани 7 і 9, у Придніпровському терасовому Лісостепу – в обох випадках маленьку посудину виявлено під розвалом більшої (Покровська, 1965, с. 143).

У більшості комплексів з покладеними один в один посудинами було виявлено й посуд у традиційному положенні, що, найімовірніше, призначався для напутньої їжі й рідини.

Аналогії вкладення однієї форми в іншу відомі в поховальній традиції передскіфського часу в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі. У похованні чорноліської культури біля с. Мотовилівка тюльпаноподібний

горщик з кремацією було покладено в однотипну посудину більшого розміру (Тереножкин, 1961, с. 45).

Випадків нестандартного розміщення кераміки в поховальному просторі, безперечно, мало б бути більше. На заваді їх фіксації – численні пограбування могил скіфського часу (як у давнину, так і в наші дні) та факти недосконалої фіксації (особливо – у дореволюційний період) і відсутності детальної інформації про розміщення предметів у поховальному просторі.

4. Розміщення посуду зверху могили на дерев'яному перекритті. Упродовж скіфського часу в поховальній традиції місцевого населення зафіксовано традицію залишення ліпленої кераміки на дерев'яному перекритті могили. Найбільша кількість таких комплексів походить з басейну Ворскли: 1. Скоробор, курган 2 – невелику ліплену миску зафіксовано над могилою, поряд із дерев'яним перекриттям (Шрамко, 1994, с. 107); 2. Скоробор, курган 9 – уламки лискованої корчаги знайдено у верхньому заповненні над рівнем поваленого перекриття камери (Шрамко, 1994, с. 109); 3. Найбільш цікавим є курган 22 могильника Скоробор. Там, на дерев'яному накатнику виявлено п'ять посудин, з них – три миски, черпак і горщик (Шрамко, 1994, с. 119); 4-5. Розбиті миску й корчагу зафіксовано на залишках перекриття двох поховань курганів 2 та 11 могильника Олєфірщина (Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 12, 24); 6-7. Розвали корчаги й горщика виявлено над могилами курганів 10 та 12 могильника Куп'єваха (Бойко, Берестнев, 2001, с. 15, 18). У кургані 9 могильника Лубни (ур. Лиса Гора) Посульської групи, на залишках дерев'яного накатника знайдено маленький горщик (Супруненко, 2000, с. 227). На дерев'яному перекритті поховання кургану 4 могильника Оситняжка (басейн Тясмину) знайдено черпак (Ильинская, 1975, с. 35).

У більшості випадків ці комплекси містили кераміку і в самій камері. Навряд чи ці знахідки можна пов'язувати з тризною, під час якої посуд, як правило, розбивали. Окрім цілого посуду, на перекритті могили також залишали інший інвентар (вудзу, зброю). У вищезазначеному

комплексі кургану 22 могильника Скоробір в одну із трьох мисок було насипано гаряче вугілля, вірогідно з метою очищення місця поховання. Цей обряд поки що не знаходить однозначних пояснень, однак його особливий характер, не пов'язаний ані з поховальною їжею, ані з тризною, безсумнівний.

5. Залишення кераміки поза межами поховання. Зазвичай, у насипах курганів фіксуються невиразні уламки посуду, які дослідники пов'язують зі слідами поминальної тризни. Зафіксовано кілька випадків розміщення цілого посуду в рову кургану: 1. Глекоподібну посудину виявлено в рову кургану 3 біля с. Мирне, що містив під насипом катакомбу степового типу (Круц, Березанская, Ковалева, 1974, с. 5); 2. На дні рову кургану 4 могильника Марченки (Восьме поле) знайдено невеликий горщик (Махортых и др., 2007, с. 21); 3. У рові кургану 1 групи 2 могильника Медвин знайдено горщик і роздавлену миску, яку зафіксовано переверненою догори дном (Ковпаненко, 1981, с. 41).

Взагалі ж, питання про роль ліпленого посуду в поховальній обрядовості не знаходить однозначної відповіді, багато аспектів досі можна вважати дискусійними. Символічні функції, які виконувала кераміка в ритуалі, найімовірніше, не обмежуються одним значенням, а навпаки – у кожному конкретному випадку вона несе своє смислове навантаження. Наведені приклади нестандартного розміщення кераміки в поховальному просторі є свідченням того, що не весь посуд призначався для залишення поховальної їжі й напоїв. Ще одним свідченням є певні статеві відмінності в кількості й видових різновидах поховального посуду (Пеляшенко, 2012, с. 134-141). Наявність наборів посуду в жіночих похованнях і одиничні випадки – в чоловічих навряд чи вказують на те, що жінки потребували більшої кількості й різноманіття їжі й напоїв. Нерідко в одиночному похованні залишалося по кілька однакових за своєю морфологією посудин. Як приклад, можна навести непограбований комплекс кургану 454 могильника Макіївка: при дівчинці-підлітку було залишено вісім посудин: два горщики, дві миски,

два черпаки й два кубки (Ильинская, 1975, с. 32). Знахідки в архаїчних комплексах черпаків, як правило, належать до жіночих поховань. Найімовірніше, наведені статеві відмінності свідчать про певну суспільну функцію жінок з прошарку пересічних і заможних общинників. З них найважливішими були домашнє господарство й причетність до певних жрецьких дій у домашніх або більш високого рангу культурах.

Цілком вірогідно, що в поховальній практиці черпак відігравав роль ритуального предмета у відповідному контексті. Так само можна інтерпретувати кубки, основна маса яких походить саме з поховальних пам'яток. Сакральна функція черпаків, у морфології й орнаментатії яких втілено уявлення про родючість землі, персоніфікується в образі жінки (Горбов, 2002, с. 252). В уявленнях багатьох культур світу глиняний посуд асоціюється з жінками, оскільки саме вони займалися гончарством. Тому на могилах жінок залишали гончарські знаряддя

праці й продукти виробництва (Пошивайло, 2000, с. 231, 233).

Набори посуду, що подекуди зафіксовано поставленими один в один, ймовірно, були власними речами покійних і вважалися необхідними в потойбічному світі. Розміщення посуду в поховальній камері, яка часто є уявленням моделі житла, у деяких випадках повинне відповідати «*господарській зоні*». Зовсім іншу роль відігравали в поховальному обряді перевернуті й розбиті посудини, які слід пов'язувати з магічними діями, спрямованими на захист від повернення покійного або від нечистої сили. Можливо, як жертвоприношення виступають посудини, покладені зверху могили, на дерев'яному перекритті.

Визначення семіотичного статусу кераміки в поховальній практиці, без сумніву, потребує диференційованого підходу, що пов'язано з широким її використанням та різними варіантами передачі ритуальної інформації.

-
- Андриенко, В. П. 1984. Отчет об археологических исследованиях у с. Пожарная Балка в 1984 г. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1984/198.
- Байбурин, А. К. 1981. Семиотический статус вещей и мифология. Сборник музея антропологии и этнографии, 37. Ленинград: Наука, с. 215-226.
- Байбурин, А. К. 1989. Семиотические аспекты функционирования вещей. В: Мильникова, А. С. (ред.) *Этнографическое изучение знаковых средств культуры*. Ленинград: Наука, с. 63-88.
- Берестнев, С. И., Берестнева, Л. Н. 2011. Вещи в контексте культового объекта (к проблеме социальной интерпретации погребальных памятников). *Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков: ООО «НТМТ», с. 75-87.
- Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. 2001. *Погребения VII-IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: РА-Каравелла.
- Гейко, А. В. 2001. Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с. Малий Тростянець. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 90-95.
- Горбов, В. Н. 2002. О сакральной функции архаических черпаков Лесостепной Скифии. В: *Структурно-семиотические исследования в археологии, 1*. Донецк: ДонНУ, с. 243-256.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.) *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-63.
- Ковпаненко, Г. Т. 1970. Курганы поблизу с. Мачухи на Полтавщині. *Археологія*, 24, с. 146-169.
- Ковпаненко, Г. Т. 1977. Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье. В: Тереножкин, А. И. (ред.) *Скифы и сарматы*. Киев: Наукова думка, с. 40-72.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Круц, В. А., Березанская, С. С., Ковалева Л. Г. 1974. *Отчет о раскопках курганов эпохи бронзы и раннего железного века Бортнической экспедиции в 1974 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1974/14.
- Кулатова, И. Н., Луговая, Л. Н., Супруненко, А. Б. 1993. *Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла*. Москва, Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею.

- Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. 2006. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.* Киев: Издательство Института археологии НАН Украины.
- Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Каравайко Д. В. 2007. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г.* Киев: Издательство Института археологии НАН Украины.
- Пеляшенко, К. Ю. 2012. Ліпний посуд як елемент поховальної обрядності населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. *Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник.* Харьков: ООО «НТМТ», с. 134-146.
- Покровська, Є. Ф. 1965. Кургани біля с. Сеньківки. *Археологія*, 18, с. 139-149.
- Пошивайло, І. 2000. *Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти.* Опішне: Українське Народознавство.
- Свешникова, Т. Н., Цивьян, Т. В. 1979. К функциям посуды в восточнороманском фольклоре. В: Королюк, В. Д. (ред.) *Этническая история восточных романцев (древность и средние века).* Москва: Наука, с. 147-190.
- Супруненко, О. Б. 2000. *Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської).* Київ, Полтава: Археологія.
- Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье.* Киев: Издательство АН УССР.
- Толстой, Н. И. 1990. Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде. В: Иванов, В. В. и Невская, Л. Г. (ред) *Исследования в области балто-славянской духовной культуры (погребальный обряд).* Москва: Наука, с. 119-128.
- Топорков, А. Л. 1989. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры. В: Мыльникова, А. С. (ред.) *Этнографическое изучение знаковых средств культуры.* Ленинград: Наука, с. 89-101.
- Шрамко, Б. А. 1994. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. *Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник.* Харьков: АО «Бизнес Информ», с. 102-126.

Kostiantyn Peliashenko

Candidate of Historical Sciences. Senior Researcher of the M.F.Sumtsov Kharkiv Historical Museum.
ORCID ID 0000-0002-5445-6949. kpelasenko@gmail.com (Kharkiv, Ukraine)

Cases of non-standard position of handmade pottery in the burial space (sites of the Scythian time of the forest-steppe part of the Northern Black Sea region)

The article discusses the burial complexes of the Scythian time of the Dnipro Forest-Steppe, handmade pottery is fixed in non-standard positions. The standard provisions of ceramics include the fact that vessels are in a standard position: placed on the bottom, sometimes with evidence of food being stored, inside the burial chamber. This provision implies the abandonment of burial food next to the deceased, which corresponds to the traditional concepts in archeological science about the functions of pottery in funeral rites. Among the non-standard cases we have identified the following: turned upside down, specially broken, put one on one, left on top of the wooden ceiling of the burial chamber or outside the burial chamber. A number of complexes with fixation of non-standard position of ceramics suggests that these are not isolated cases. Pottery in the burial space could perform various ritual functions and be endowed with a large number of semiotic meanings, depending on the nature of the ritual acts. On the basis of ethnographic studies, the article presents an attempt to determine the semiotic meanings of ritual actions associated with the non-standard position of handmade pottery.

Keywords: archaeological ceramology, handmade pottery, funeral rite, Scythian time, forest steppe zone of Northern Black Sea region.

Отримано 16 жовтня 2018
Received October 16, 2018